

Hârezm'in Gazneliler Tarafından İşgali ve Me'mûnî Devleti'nin Yıkılışı

Aykut ÖZBAYRAKTAR*

Özet

Bu araştırmada tarihi Hârezm bölgesinin 408/1017 yılında Sultan Mahmûd'un komuta ettiği Gazneli ordusu tarafından işgali ve Me'mûnî Devleti'nin yıkılışı sürecinin yazılı kaynaklar ve numismatik bulgulara dayanılarak mümkün olan tüm detaylarıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Me'mûnî iktidarının politik statüsü, Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki güç rekabetinde takındığı tutum, Karahanlılar ve Sultan Mahmûd ile ilişkileri, Gaznelilerden gelen siyasi-askeri baskıları karşısında aldığı tedbirleri, mücadelesi gibi konular araştırmanın kapsamındadır. Buna ek olarak Gazneli Mahmûd'un Hârezm'i zaptı, bölgedeki faaliyetleri, zaferinin edebiyata yansımaları gibi konulara da çalışmada yer verilmektedir. Bu araştırmayla Me'mûnîler iktidarının 389-408/999-1017 yılları arasında Hârezm ve Kuzey Horasan'daki Nesâ-Ferâve havalisinde müstakil bir devlet olarak hükmettiği, Karahanlı-Gazneli rekabeti ortamında Sultan Mahmûd ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdiği, iki büyük gücün arasındaki hassas dengelerden faydalanarak istiklalini bir müddet koruyabildiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Me'mûnîler her ne kadar ortak bir hücum ile Horasan'ı işgal edip Gaznelileri püskürtmeyi planlasalar da teklifleri Karahanlılar tarafından reddedilmiştir. Bu noktada cesaretlenen Sultan Mahmûd askeri bir harekate yönelerek Hârezm'i ele geçirmiş ve Me'mûnîler Devletini yıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hârezm; Me'mûnîler; Gazneliler; Hârezmşâh II. Me'mûn; Gazneli Mahmûd.

Invasion of Khwārazm by the Ghaznavids and the Fall of the Ma'mūnid State

Abstract

The aim of this research is to examine the occupation of the Khwārazm by the Ghaznavid army commanded by Mahmūd of Ghaznī in 408/1017 and the collapse of the Ma'mūnid State in all possible details based on written sources and numismatic findings. The scope of the study is the issues and events such as the political status of the Ma'mūnid government, its attitude toward the rivalry between the Qarakhanids and the Ghaznavids, its relations with the Qarakhanids and Mahmūd of Ghaznī, its policies and struggle against the political-military oppression of the Ghaznavids. In addition, subjects such as Sultan Mahmūd's conquest of Khwārazm, his activities in the region, and the reflections of his victory on literature are also included in the study. Some of the conclusions reached in this research are as follows: The Ma'mūnid government ruled as an independent state between 389-408/999-1017 in Khwārazm, Nasā, and Farāwa. The Ma'mūnids took care to establish good relations with Sultan Mahmūd in the condition of Qarakhanid-Ghaznavid rivalry. Benefiting from the delicate balances between the two great powers, the Ma'mūnid State was able to maintain its independence for a while. Although the Ma'mūnids planned to invade Khorasan with a common attack and repel the Ghaznavids, their offer was rejected by the Qarakhanids. At this point, Sultan Mahmūd turned to military action and captured Khwārazm, and put an end to the Ma'mūnid State.

Key Words: Khwārazm; Ma'mūnids; Ghaznavids; Khwārazmshāh Ma'mūn II; Mahmūd of Ghaznī.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, e-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-9804-7875>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özbayraktar, A. (2023). Hârezm'in Gazneliler tarafından işgali ve Me'mûnî Devletinin yıkılışı.

Küllîye, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 296-314.

<https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1335969>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
1 Ağustos 2023	18 Eylül 2023	Araştırma Makalesi	296-314
1 August 2023	18 September 2023	Research Article	

Extended Abstract

The Ma'mūnid State was established in Khwārazm in 386/996 as a vassal of the Sāmānids. In addition, it also ruled the Nasā–Farāwa region in Northern Khorasan. When the Qarakhanids occupied the Sāmānid capital Bukhārā in 389/999, the Ma'mūnid State was freed from Sāmānid domination and became an independent state directly affiliated with the Abbāsīd Caliphate, and its political legitimacy was confirmed by the Abbāsīd Caliph al-Qādir-billāh. Transoxiana and Khorasan, which were the inheritance of the Sāmānids, were shared between two great powers, namely the Qarakhanids and the Ghaznavids.

After the definitive fall of the Sāmānids in 395/1005, the Ma'mūnid State tried not to get involved in the struggle between the Qarakhanids and the Ghaznavids to dominate Central Asia and followed a policy of balance to preserve its independence by remaining neutral. However, during the conflicts, the Ma'mūnid administration was subjected to unwanted and fait accompli demands from the Qarakhanid commanders. The Qarakhanids failed in their attempt to invade Khorasan between 396-397/1006-1007. In such a conjuncture, Khwārazmshāh Alī realized that he could no longer remain neutral between the two imperial powers, and since he perceived the Ghaznavids as a more serious threat, he married the sister of Sultan Mahmūd and established an alliance based on kinship between the Ghaznavids and the Ma'mūnids.

The alliance between the Ma'mūnids and the Ghaznavids continued positively during the reign of Khwārazmshāh Alī's brother and successor, Khwārazmshāh Ma'mūn II, who came to the throne in 399/1008. Because Khwārazmshāh Ma'mūn II continued his kinship and alliance with Mahmūd of Ghazni by marrying his brother's widow. However, this marriage paved the way for a series of events that resulted in the collapse of the Ma'mūnid State by the Ghaznavids. Mahmūd Ghazni made some attempts to make his brother-in-law, Khwārazmshāh Ma'mūn II, his vassal through threats. Khwārazmshāh Ma'mūn II, who made political maneuvers against the pressure of the Ghaznavids, eventually offered the Qarakhanids to invade Khorasan with an alliance and joint operation. However, the Qarakhanids did not accept this offer and contented themselves with mediating between the Ghaznavids and the Ma'mūnids.

When it became clear that the Qarakhanids would not take action to save the Ma'mūnids, Khwārazmshāh Ma'mūn II began to look for ways to reach an agreement with Sultan Mahmūd. However, Khwārazmian statesmen and commanders, who were strongly opposed to the idea of being affiliated with the Ghaznavids, attempted a bloody rebellion or an assassination and killed Khwārazmshāh Ma'mūn II. Sultan Mahmūd, using the murder of Khwārazmshāh Ma'mūn II as an excuse, attacked Khwārazm with his crowded army and destroyed

the Ma'mûnid army in the Battle of Hazarasb in 408/1017. Subsequently, he invaded Khwārazm and put an end to the Ma'mûnid State.

The Ghaznavid invasion brought fearful days to the people of Khwārazm. Sultan Mahmūd brutally executed many statesmen whom he held responsible for the murder of Khwārazmshāh Ma'mûn II, crushed the resisters in Khwārazm, forcibly took prisoners of war into his army and sent them to India, seized the state treasury, exiled the members of the Ma'mûnid Dynasty and massacred the Bātinis in Khwarezm. He also sent the scholars and literati under the auspices of Khwārazmshāh Ma'mûn II to his palace in Ghazna.

Giriş

Hârezmşâh I. Me'mûn b. I. Muhammed, 386/996 yılında tarihi Hârezm bölgesine egemen olarak Me'mûnîler iktidarının temellerini atmıştır (Gerdîzî, 1363, s. 374). Ertesi sene darp ettiği gümüş dirhemlerde kendi adına ilaveten Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın ve Sâ mânî Emîri Nûh b. Mansûr'un da isimlerini zikreden (Reva vd., 2011, s. 59) Hârezmşâh I. Me'mûn, bu yöntemle Sünnî ve Sâ mânîler Devleti'ne bağlı bir mahalli hükümdar olduğunu beyan etmiş fakat aynı yıl (387/997) kendi gulamları tarafından bilinmeyen bir sebeple katledilmiştir. Onun vefatı üzerine oğlu Alî b. I. Me'mûn Hârezmşâh unvanıyla tahta çıkmıştır (Utbî, 1334, s. 116, 119). İktidarının ilk yıllarında babası gibi Sâ mânîlere vassal olan Hârezmşâh Alî, Karahanlıların 389/999 yılında Buhara'yı zapt ederek Sâ mânîler Devleti'ne son vermeleri üzerine müstakil bir hükümdar haline gelmiştir. Nitekim onun 390/1000 yılından sonra darp ettiği gümüş dirhemlerinde kendi ismiyle birlikte yalnız dönemin Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh'ın adını andığı ve sadece onu üst otorite olarak tanıdığı görülmektedir (www.zeno.ru 88799 no'lu sikke görseli).

Hârezmşâh Alî'nin muhtemelen 399/1008 yılında ölümünden sonra (Nâzım, 1931, s. 184-185) küçük kardeşi II. Me'mûn b. I. Me'mûn, Hârezm tahtına çıkmıştır. Hârezmşâh II. Me'mûn, selefi gibi doğrudan Abbâsî Hilafetine bağlı müstakil bir hükümdar olarak hükmetmiştir. Çünkü onun Bağdat'tan gönderilen liva, ahit, hil'at ve lakap gibi egemenlik sembolleriyle taltif edildiği (Beyhakî, 1383, s. 639) ve gümüş dirhemlerinde kendi adına ilaveten yalnız Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh'ın ismini zikrettiği görülmektedir (Kalinin, 2009, s. 18). Bu deliller Hârezmşâh II. Me'mûn'un Abbâsîlerin sembolik gücünden başka bir otorite tanımadığı anlamına gelmektedir.

Sâ mânîler Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle onun maddi ve manevi mirası genel olarak Karahanlılar ve Gazneliler arasında paylaşılmıştır. Amuderya Nehri'nin batı yakasındaki Horasan'da Gazneliler ve doğu tarafındaki Mâverâünnehir'de Karahanlılar Orta Asya'da hakim olabilecek iki büyük güç olarak temayüz etmişlerdir. Nehrin her iki yakasında da toprakları olan Hârezm'de ve Kuzey Horasan'daki Nesâ-Ferâve havalisine hükmeden Me'mûnîler ise kuzeyde

üçüncü bir güç olarak belirmişlerdir. Nitekim gerek yazılı kaynaklar gerekse nümismatik veriler Me'mûnîlerin 389-408/999-1017 yılları arasında doğrudan Abbâsî Hilafetine bağlı müstakil bir iktidar olarak hüküm sürdüklerini göstermektedir. Böylece V/XI. asrın başlarında Orta Asya'da Karahanlılar, Gazneliler ve Me'mûnîlerden oluşan bir güç üçgeni şekillenmiştir.

1. Karahanlı-Gazneli Rekabeti Karşısında Me'mûnî İktidarının Tutumu

Sâmânîler Devleti'nin 389/999 yılında yıkılmasıyla Horasan ve Mâverâünnehir'e egemen olan Karahanlılar ve Gazneliler, bir antlaşma yaparak Amuderya Nehri'ni aralarında sınır kabul etmişlerdir. Sâmânî ailesine mensup İsmail el-Muntasır'ın devletini diriltmek üzere Gaznelilere ve Karahanlılara karşı uzun soluklu ve zorlu bir mücadeleye giriştiği 390-395/1000-1005 yılları arasında iki taraf nezdinde herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Ancak Muntasır'ın katledilmesini takiben o zamana kadar müspet seyreden Karahanlı-Gazneli ilişkileri, Karahanlıların Horasan'a saldırılarıyla bozulmuştur. 396/1006 yılında Subaşı Tekin'in ve Ca'fer Tekin'in komutasında iki cepheden Horasan'a saldıran Karahanlı orduları, Sultan Mahmûd ve Gazneli ordusunun Hint seferinde bulunmasından da faydalanarak ilk etapta başarılar kazanmış ve ganimet elde etmiştir. Ancak Sultan Mahmûd'un Gazne'ye dönmesi üzerine her iki Karahanlı komutanı da Amuderya Nehri'ni aşarak Mâverâünnehir'e dönmeye karar vermişlerdir. Belh'te bulunan Ca'fer Tekin'in geri çekilişi başarılı olmuştur. Subaşı Tekin ise Arslan Câzib komutasındaki Gazneli ordusunun sıkı takibine maruz kalmıştır. Gerek susuzluk ve ikmal problemleri gerekse Oğuzların saldırıları yüzünden çok zor durumda kalan Subaşı Tekin; Merv, Serahs, Cürcân, Dihistân, Ebîverd, Nesâ havalisinde perişan bir vaziyette dolaştıktan sonra Gazneli birlikleriyle savaşmış ve askerlerinin büyük bölümünü kaybetmesini takiben nehri geçerek Mâverâünnehir'e kaçabilmiştir. Akabinde Karahanlı Hükümdarı İlek Nasr Han, ordusuyla birlikte yeniden Horasan'a girmiş ve 397/1006-1007 yılında Kantarat-ü Çarhıyân Savaşı'nda Sultan Mahmûd'un bizzat yönettiği orduyla karşı karşıya gelmiştir. Çetin geçen savaş Gaznelilerin galibiyetiyle neticelenmiştir ve Karahanlıların Horasan'ı ele geçirme planları başarısız olmuştur (Duman, 2013, s. 92-107).

Karahanlılar ile Gazneliler arasında Horasan'da vuku bulan savaşlar Me'mûnî iktidarının menfaatine olsa da çatışma ortamında Hârezmşâh Ali'yi Gaznelilerle karşı karşıya getirebilecek ve Me'mûnîler açısından rahatsız edici bir gelişme yaşanmıştır. Arslan Câzib'in takibi sırasında Karahanlı komutanı Subaşı Tekin yanında bulunan çok miktarda ganimeti Hârezm'e göndermiş ve emanete ihanet etmemesi hususunda ciddi uyarılar yaptıktan sonra Hârezmşâh Ali'den onları Karahanlı Hükümdarı İlek Han için muhafaza etmesini istemiştir (Utbî, 1334, s. 182-183).

Me'mûnî iktidarının Gaznelileri daha ciddi bir tehlike olarak kabul ettiği için Karahanlılar ile yakınlaşmaya çalıştığı ve Subaşı Tekin'in ganimetleri Hârezmşâh

Alî'ye emanet etmesinden hareketle Karahanlıların üstünlüğünü tanıdığı düşünülmektedir (Huncan, 2011, s. 225). Bir süre Hârezmşâh Alî'nin Karahanlıların tâbiyetine girdiği iddia edilmektedir (Erdoğan, 2013, s. 150). Ancak bu olay Me'mûnîlerin tarafsızlık politikasını zedeleyip Hârezmşâh Alî'yi Gazneli Sultan Mahmûd'un karşısında müşkül vaziyete düşüren bir emrivaki olarak da değerlendirilebilir. Eğer Me'mûnîler, Karahanlılara yakınlık duysalardı ve Karahanlı üstünlüğünü tanısalar, Subaşı'nın Horasan'da zor zamanlar geçirip asker kaybetmek yerine ordusuyla birlikte Hârezm'e sığınması beklenirdi. Üstelik onun hiç zayıf vermeden Hârezm'e gitmesi mümkündür. Oysa Subaşı Tekin, ağırlıklarının çoğunu yitirdikten sonra elinde kalan az miktar ganimeti kurtarmak için Hârezm'e sevk etmiştir (Utbî, 1334, s. 183). Ayrıca Horasan'da olan hadiseler Me'mûnîleri Karahanlılarla değil, Gaznelilerle yakınlaştırmıştır. Şöyle ki iki devlet arasındaki mücadeleler sırasında bu gibi istenmeyen şeylerle karşılaşabileceğinin ve uzun süre tarafsız kalamayacağını farkında olduğu anlaşılan Hârezmşâh Alî Horasan'daki başarısızlıklarının etkisiyle Karahanlılara mesafeli kalıp Gaznelilerle yaklaşarak Sultan Mahmûd'un kız kardeşi Hurre-i Kâlcî ile nikahlanmıştır (Utbî, 1334, s. 240; Beyhakî, 1383, s. 639; Mübayen, 1386, s. 131). Evlilik teklifinin kimden geldiğini ve hangi tarihte gerçekleştiğini bilmiyoruz. Ancak bu izdivaç 396-399/1006-1009 yılları arasına tarihlendirilebilir. Zira evlilik haberi Karahanlıların Horasan saldırılarından sonra verilmektedir ve Hârezmşâh Alî 399/1008 senesinde vefat etmiştir (Nâzım, 1931, s. 184-185). Mez-kûr izdivaç sayesinde Gazneli Mahmûd ve Hârezmşâh Alî arasında akrabalık bağına dayandırılan güçlü bir ittifak kurulmuştur.

Ö. S. Huncan (2011, s. 225); Karahanlı Hükümdarı İlig Nasr'ın 403/1012-1013'te ölmesi üzerine Mâverâünnehir'de otorite boşluğu yaşanması nedeniyle Me'mûnî iktidarının Gazneliler ile mecburen yakın ilişkiler kurduğunu, bu maksatla Hârezmşâh Alî'nin Sultan Mahmûd'un kız kardeşiyle evlendiğini belirtmektedir ancak bu görüşü hatalıdır. Beyhakî (1383, s. 639, 647)'nin kaydına göre Hârezmşâh Alî'nin halefi Hârezmşâh II. Me'mûn, Şevval 407/Mart 1017 tarihinde ölmüştür ve Hârezmli âlim Bîrûnî ona yedi sene danışmanlık yapmıştır. Dolayısıyla Hârezmşâh II. Me'mûn, en geç 400/1009 yılında tahta çıkmış olabilir ve Hârezmşâh Alî, 403/1012-1013'te hayatta değildir.

Me'mûnîler ile Gazneliler arasındaki müspet ilişkiler ve ittifak takip eden yıllarda sürmüş ve iki devletin münasebetleri durağan bir seyir izlemiştir. Hârezmşâh Alî'nin 399/1008'de vefat etmesi üzerine tahta çıkan Hârezmşâh II. Me'mûn ise selefinin kurduğu bu dengeyi korumuştur. Hatta o Gazne sarayına mektup göndererek kardeşinin dul eşi ve Sultan Mahmûd'un kız kardeşi Hurre-i Kâlcî ile evlenmeyi talep etmiştir. Teklifin kabul edilmesiyle izdivaç gerçekleşmiştir ki bu suretle Me'mûnîler ile Gazneliler arasındaki akrabalığa dayanan ittifak devam etmiştir (Utbî, 1334, s. 240; Beyhakî, 1383, s. 639). Hârezmşâh II. Me'mûn ile Hurre-i Kâlcî'nin nikahlanması 406/1015-1016 yılında

gerçekleşmiştir (Gerdîzî, 1363, s. 395). Fakat bu olayla Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn'u vassalı konumuna düşürmek üzere çalışmalara başlamış ve 407/1017 yılında iki taraf arasındaki iyi ilişkiler Me'mûnîler açısından çok tehlikeli bir boyuta taşınmıştır.

2. Me'mûnîler ile Gazneliler Arasında İyi İlişkilerin ve İttifakın Bozulması

Gazneli dönemi tarihçilerinden Beyhakî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un Sultan Mahmûd'dan çekindiği mesajını veren ve iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olduğu belirtilen garip bir hikayeden bahseder. Beyhakî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'un başdanışmanı Bîrûnî'den nakille anlattığı ve konuyla ilgilenen araştırmacıları etkileyen bu hadiseyi aynen alıntılamanıza gerek görülmektedir:

“Emirü'l-Mü'minîn el-Kâdir-Billâh, ona (Hârezmşâh II. Me'mûn) hil'at, ahid, livâ ve 'Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille lakabını Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin'in vasıtasıyla gönderdi. Hârezmşâh düşündü ki Emir Mahmûd 'Benim şefaetim ve arabuluculuğum olmadan niçin Halife'den hil'at alsın, itibar ve ayrıcalık elde etsin' diyerek incinmemelidir. Yine de beni (Bîrûnî) karşılamak için çölün ortasına dek elçi olarak gönderdi. Ben gittim, (emanetleri) Hârezm'e getirdim, ona (Hârezmşâh'a) verdim. Onları saklayıp gizli tutmalarını emretti. Ne zaman ki hanedanı yıkılmaya yüz tuttu ancak o zaman onları meydana çıkardılar ve o vakitte olan oldu.” (Beyhakî, 1383, s. 639-640).

Beyhakî'nin eserinde kaydedilen mezkûr olay Gazneli-Abbâsî münasebetleri bağlamında değerlendirilmektedir. Hadisenin hakikaten ve Beyhakî tarafından anlatıldığı gibi gerçekleştiği, Halife el-Kâdir-Billâh'ın Hârezmşâh II. Me'mûn'a elçi ve egemenlik alameti gönderirken temel amacının Sultan Mahmûd'a karşı alternatif bir güç odağı ortaya çıkarmak olduğu ve Gazneliler-Me'mûnîler ilişkilerinin bozulmasında ilk sebebinin Abbâsî ziyareti olduğu kabul edilmektedir (Erdoğan, 2013, s. 151-152). Bu suretle Me'mûnî iktidarı hiçbir özgül ağırlığı ve etkisi olmayan sıradan bir vassal hükümet olarak görülmektedir ve yansıtılmaktadır. Oysa tahta yeni cülus eden hükümdarlara Abbâsî Hilafeti tarafından egemenlik alametleri, berat ve lakap verilmesi ananevi hale gelmiş bir uygulama olup politik meşruiyetin tanınması anlamına gelmektedir. Abbâsîlerin Me'mûnîleri taltif etmelerini Sultan Mahmûd ile ilişkilendirmek için mantıklı hiçbir gerekçe de bulunmamaktadır. Abbâsî heyetinin Hârezmşâh II. Me'mûn'a lakap ve hakimiyet sembolleriyle birlikte hakikaten geldiği fakat bu ziyaretin Beyhakî tarafından anlatıldığı gibi gerçekleşmediği açıkça anlaşılmaktadır. Zira mezkûr anlatıya göre Hârezmşâh II. Me'mûn, Sultan Mahmûd'dan çekindiği için Abbâsî elçi ziyaretini ve gönderilen egemenlik alametlerini uzun süre gizlemiştir. Bu alametler ortaya çıkarıldıktan hemen sonra da devletin yıkılışına giden bir süreç yaşanmıştır. Halbuki Hârezmşâh II. Me'mûn'un günümüze intikal edebilen yegâne

gümüş dirhemi üzerinde adı, 'Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille lakabıyla zikredilmektedir. 405/1014 yılında darp edilen bu dirhemde üst otorite olarak sadece Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-Billâh'ın adı anılmaktadır. Bununla birlikte dirhemde Gazneli Mahmûd'a dair hiçbir emare bulunmamaktadır (Kalinin, 2009, s. 18). Mezkûr dirhem Abbâsî elçi ziyaretinin 405/1014'ten önce (muhtemelen Hârezmşâh II. Me'mûn 400/1009 yılında tahta çıktıktan sonra) gerçekleştiğini, bu ziyaretin ve egemenlik sembollerinin hiçbir şekilde gizlenmediğini, hatta Halife'nin verdiği lakabın sikkeler ile açıktan ilan edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Hârezmşâh II. Me'mûn'un Abbâsî ihsanlarını Sultan Mahmûd'dan çekinerek gizlediği şeklindeki anlatının tam olarak gerçeği yansıtmadığı ve bu ziyaretin Gazneli Mahmûd ile ilişkilendirilmesinin doğru olmadığı belirtilmelidir.

Gazneli-Me'mûnî ilişkilerinin bozulmasının asıl sebebine gelince; Beyhakî'nin anlatısına göre Karahanlılara elçi göndermeyi düşünen Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn'a mektup yazarak Hârezm elçilerinin Gazneli heyetine katılmasını önermiştir. Teklifinde Sultan Mahmûd iki taraf arasındaki temasları takip etmesinin Hârezmşâh II. Me'mûn'u antlaşmalardan haberdar etme ve Karahanlılar ile Me'mûnîler arasında dostluk, sulh ve ittifak sağlama noktasında yararlı olacağını bildirmiştir (Beyhakî, 1383, s. 641).

Gazneli Mahmûd'un Hârezmşâh II. Me'mûn'a böyle bir teklif götürürken asıl maksadının ne olduğu belirsizdir. Halihazırda kız kardeşini evlendirerek Hârezmşâh II. Me'mûn'un katında ciddi bir nüfuz elde eden Sultan Mahmûd, Hârezm'i tabiyet altına almak için bir plan hazırlamış ve Me'mûnî elçilerini Gazne heyetine dahil ederek Karahanlılar nezdinde onun kendisine vassal olduğu algısını yaratmak istemiş olabilir. C. Erdoğan (2013, s. 153) ise bu diplomatik gösteriyle Sultan Mahmûd'un hedefinin Hârezm'e yönelik amacını Karahanlılara göstermek olabileceğini düşünmektedir. O sırada Karahanlıların iktidar kavgalarıyla meşgul olmaları (Huncan, 2011, s. 234-253) dikkat çekicidir. Me'mûnî-Karahanlı münasebetlerinin ise olumsuz seyrettiği belirtilir ve bunun nedeni olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un Karahanlılara karşı hasmane bir tavır alması, onları incitecek hareketlerde bulunması gösterilmiştir (Beyhakî, 1383, s. 644). Belki de Gazneli Mahmûd samimi bir niyetle Karahanlı-Me'mûnî ilişkilerini düzeltmek istemiştir.

Hârezmşâh II. Me'mûn, Gazneli Mahmûd'un bu alışılmadık teklifini nazikçe reddetmiştir ve Beyhakî'nin bildirdiğine göre "«Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadı» (Ahzab Suresi, 4). Ben ez cümle emîr olduğum için Hânlar ile bir bağlantım yok. Hiçbir şekilde onların nezdine birini göndermem." (Beyhakî, 1383, 641) şeklinde cevap vermiştir. Mezkûr ifadede Hârezmşâh II. Me'mûn; kendini Hânlar seviyesinde değil, emirler zümresinde görmektedir (Erdoğan, 2013, s. 153). Abbâsî Hilafeti tarafından tanınmış ve gümüş dirhemler bastıran müstakil bir hükümdar olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un devletler arası diplomatik ilişkilerde kendisini böylesine aciz, aşağı seviyede göstermesinin sebebi kendisine kurulmuş

bir tuzaktan kurtulmak endişesi miydi, yoksa bu cümleler onu küçültmeyi arzulayan Beyhakî'nin uydurduğu sözler midir bilemiyoruz. Öyle anlaşılıyor ki elçilerini Gazne heyetine dahil etmenin kendisini Sultan Mahmûd'un tebaası gibi göstereceğini idrak eden Hârezmşâh II. Me'mûn, onun teklifine razı olmamıştır.

Beyhakî'nin anlatısına göre ortak diplomatik temaslar çağrısı reddedilen Sultan Mahmûd, veziri Ebû'l-Kâsım Ahmed el-Meymendî'nin önerisiyle Hârezmşâh II. Me'mûn'u politik tazyik altında almak üzere yeni bir planı uygulamaya karar vermiştir. Me'mûnî elçisiyle görüşen Vezir Ahmed el-Meymendî, Sultan Mahmûd'un haberi yokmuş gibi davranarak ve nasihat edercesine konuşarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un memleketinde Gazneli Mahmûd adına hutbe okutmasının üzerindeki töhmetleri kaldırması noktasında yararlı olacağını tavsiye etmiştir ve onu üstü kapalı şekilde uyarmıştır (Beyhakî, 1383, s. 641). Utbî (1334, s. 240) ise Gazneli Mahmûd'un imalarla değil, doğrudan elçi göndererek Hârezmşâh II. Me'mûn'dan adına hutbe okutup para basmasını ve bunu kendi adamlarının gözetimi altında yapmasını istediğini kaydetmektedir.

Her halükarda iki devlet arasındaki ilişkiler ve ittifak Gazneli Mahmûd'un Hârezmşâh II. Me'mûn'u siyasi baskı ve tehdit yoluyla tâbiyeti altına almaya çalışması sebebiyle bozulmuştur. Zira söz konusu talepler Me'mûnîler için vassal statüsüne düşmek anlamına gelmektedir ve onu reddetmek ikili ilişkileri gerginleştirip Gaznelilerin Hârezm'i işgal planlarına elverişli bir zemin hazırlayacaktır. Her iki durumu da yayılmacı bir politika takip eden Gazneli Mahmûd'un siyasi hedeflerine ulaşması olarak değerlendirilebiliriz.

3. Gazneli Tehdidine Karşı Me'mûnî İktidarının Tepkisi ve Tedbirleri

Hârezmli bilgin Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetinde yedi sene çalışmış ve onun danışmanlığını yapmıştır. Me'mûnî iktidarının devrilişi sürecine tanıklık etmiş ve olayların içinde başat aktörlerden biri olarak bizzat yer almıştır. Gazneli devri tarihçilerinden Beyhakî, Sultan Mahmûd'un Hârezm'i işgaline ve Me'mûnîler Devleti'nin yıkılışı sürecine dair verdiği bilgilerin çoğunu, bilhassa Hârezm cephesinde yaşananları Bîrûnî'nin günümüze intikal edemeyen bir kitabından alıntılamıştır. Beyhakî'nin Bîrûnî'ye atıfla aktardığı bilgiye göre Vezir Ahmed el-Meymendî ile görüştüğünden sonra ülkesine dönen Me'mûnî elçisi olan biteni bildirdiği zaman Hârezmşâh II. Me'mûn ile danışmanı Bîrûnî arasında şöyle bir diyalog geçmiştir:

Bîrûnî: *“Sen bu konuşmayı unut! (Kurt gibi) Ulumaktan yüz çevir! Onu duyma! Her mesaj cevaba muhtaç değildir! Vezirin sözünü ganimet bil ki o bunu ihsan için nasihat olarak dediğini ve efendisinin bundan haberi olmadığını söylemiştir. Bu sözü gizle, kimseye söyleme ki çok kötü olur!”*

II. Me'mûn: *“Sen ne diyorsun? Emîr'in buyruğu olmaksızın bu sözü söylemiş olabilir mi? Mahmûd gibi adamlarla böyle bir oyun oynanır mı? Düşündüm ki şayet itaat ile hutbe okutmazsam yapana kadar beni mecbur eder. Onun doğrusu şudur*

ki derhal elçi göndereyim, vezirle bu babı konuşsun. ..." (Beyhakî, 1383, s. 639, 641-642).

Beyhakî'nin anlatısına göre Hârezmşâh II. Me'mûn, Gazneli Mahmûd'un asıl maksadının farkına vararak bu meseleyi müzakere etmek üzere Ya'kûb Cendî adlı elçisini Vezir Ahmed el-Meymendî'ye göndermiştir. Ya'kûb Cendî, ihtiraslarından dolayı vazifesini yerine getirememiş ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un Gazneli Mahmûd adına hutbe okutmak hususuna muvafakat ettiği izlenimini yaratmıştır. Ayrıca onun muhtelif hilelerle ortalığı karıştırıp iki hükümdarın ilişkisini bozduğu da vurgulanmaktadır. Sonra Vezir Ahmed el-Meymendî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'a bir mektup yazarak onun gözünü korkuttuğu ve nasihatler verdiği rivayet edilir. Bu mektupların etkisiyle Hârezmşâh II. Me'mûn'un Gazneli tehdidinden endişeye kapıldığı ve Sultan Mahmûd adına hutbe okutma meselesini ordunun, bürokrasinin ve toplumda ileri gelen kimselerin iştirak ettiği bir mecliste gündeme getirdiği kaydedilmektedir (Beyhakî, 1383, s. 642-643). Hârezmşâh II. Me'mûn, istişare sırasında maiyetinin beklenmedik sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu hadiseyi yazılı kaynaklar farklı şekillerde anlatmaktadırlar.

Utbi'nin kaydına göre Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyeti hutbeyi Gazneli Mahmûd adına okutma konusu gündeme getirildiğinde şiddetle karşı çıkarak şöyle demişlerdir: "*Senin mülkün istikbâl ve istibdâd ile bölünmez ve korunmuş kaldığı koşulda biz hizmet kemerini bağlarız (yani sana itaat ederiz). Şayet sen başkasına mahkum olmayı seçersen muhalefet kılıçlarını çekip seni reddeder ve başkasını padişahlığa çıkarırız.*" (Utbi, 1334, s. 240). Beyhakî, hadiseyi benzer bir şekilde şöyle anlatmıştır: "*Sonra ordunun liderlerine ve reayanın ileri gelenlerine hutbe okutma konusunu açtı. ... 'Hiçbir şekilde razı değiliz' dediler. Dışarı çıktılar, bayraklar açtılar, silahlar çektiler ve ona küfürler savurdular.*" (Beyhakî, 1383, s. 643). İbnü'l-Esîr'in anlatısı ise şöyledir: "*İmtina gösterdiler, onu bundan alıkoydular ve onu yapması halinde öldürmekle tehdit ettiler.*" (İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94).

Görüldüğü üzere Me'mûnî iktidarının ileri gelenleri Sultan Mahmûd'a vassal olma fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır ve bu uğurda hükümdarlarını tehdit etmekten dahi çekinmemişlerdir. Beyhakî (1383, s. 643)'nin Bîrûnî'ye atıfla bildirdiğine göre Hârezmşâh II. Me'mûn, galeyanın etkisiyle paniğe kapılmış ve kanlı bir isyandan endişelenmiştir. Gazneli Mahmûd'a bağlanmaya ve hutbe okutmaya niyeti olmadığını, maiyetinin bu konuya dair eğilimini anlamak ve cesaretini sınamak maksadıyla meseleyi tartışmaya açtığını ifade eden Hârezmşâh II. Me'mûn, bu sözlerle durumu kurtarmaya çalışmış ve meclisteki tansiyonu güçlkle yatıştırmıştır. Maiyetinin haddini aşan tepkisi üzerine çok sinirlenen Hârezmşâh II. Me'mûn, ardından danışmanı Bîrûnî ile yalnız kalarak onun fikrini sormuştur. Bîrûnî, Sultan Mahmûd ile düşman olmamak gerektiğini belirtip kimseye danışmadan ve sormadan bir oldubittiyle hutbe okunmasını tavsiye etmiştir. Akabinde Bîrûnî ahali arasında dolaşmış ve önde gelen kimseleri altın ve

gümüş hediyelerle yatıştırmıştır. İstişare meclisindeki saygısız tavırlarından dolayı pişman olan devlet adamlarının Hârezmşâh'a gelerek özür diledikleri kaydedilmektedir. Bu arada Utbî (1334, s. 240), hadiselerle tanıklık eden Gazneli elçilerinin olan biteni Sultan Mahmûd'a ilettiklerini ve Me'mûnî devlet erkanının haddi aşan saygısızlıklarından dolayı cezalandırılmaktan korkarak telaşlandıklarını belirtmektedir.

Beyhakî (1383, s. 643-645)'nin Bîrûnî'den nakille anlatısına göre Hârezmşâh II. Me'mûn hutbe okutup oldubittiyle Gaznelilere vassal olma tavsiyesine sıcak bakmamıştır. Tansiyonu bir miktar yatıştırdıktan sonra Hârezmşâh II. Me'mûn'un Sultan Mahmûd ile savaşmak seçeneğine yöneldiği anlaşılmaktadır. Fakat danışmanı Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn'u Sultan Mahmûd'a karşı tek başına savaşarak hiçbir başarı şansları olmadığına ikna etmiş ama Gazneliler aleyhinde Karahanlılarla ittifak kurmaları halinde bu tuzaktan kurtulabileceklerini söylemiştir. Bîrûnî'nin şekillendirdiği politikaya göre Hârezmşâh II. Me'mûn'un tutumu sebebiyle bir süredir olumsuz seyreden Me'mûnî-Karahanlı ilişkileri düzeltilmelidir. Bu doğrultuda o esnada iç savaş halinde bulunan Karahanlı hükümdarları Hârezmşâh II. Me'mûn'un vasıtasıyla barıştırılmalıdır. Bunun etkisiyle Hârezmşâh II. Me'mûn, Karahanlıların minnettarlığını kazanacaktır ve iki taraf ittifaka yönelecektir. Mezkûr görüşmeden sonra Hârezmşâh II. Me'mûn'un Karahanlı hükümdarlarıyla diplomatik temaslar kurduğu ve onların arasında barış sağlanmasına vesile olduğu hiçbir detaya girilmeden aktarılmaktadır. Hârezmşâh'ın çabalarını olumlu karşılayan Karahanlılar, Hârezm'e elçiler göndererek Me'mûnî iktidarıyla sulh anlaşması imzalamışlardır. Böylece Me'mûnîler ve Karahanlılar arasındaki ilişkilerin yoluna girdiği ve iki taraf arasında sempati oluştuğu belirtilir. Öte yandan güçlü bir casus ağına sahip olduğu bilinen Sultan Mahmûd, gelişmelerden haberdar olmuş ve Me'mûnî-Karahanlı ittifakından endişelenmeye başlamıştır. Derhal Karahanlılara elçi gönderen Gazneli Mahmûd, Me'mûnî sarayıyla girdikleri diplomatik temasları sebebiyle onlara bazı ithamlarda bulunmuştur. Karahanlılar, Sultan Mahmûd ile Hârezmşâh II. Me'mûn arasında akrabalık bağı bulunduğunu hatırlatarak bu ihtilafta hiçbir bir etkileri olmadığını vurgulamış ve tarafları barıştırmak için aracılık edebileceklerini bildirmişlerdir. Sultan Mahmûd'un bu cevaba karşılık vermediği kaydedilmektedir. Ardından Hârezmşâh II. Me'mûn'a bir elçi yollayarak söz konusu gerilimi haber veren Karahanlılar, ondan fikrini beyan etmesini istemişlerdir. Kapsamlı bir plan hazırladığı anlaşılan Hârezmşâh II. Me'mûn, iki Karahanlı hükümdarına da müştereken Horasan'a saldırmayı teklif etmiştir. Bu plana göre Me'mûnî ordusu bir cepheden, Karahanlılar iki cepheden süvari birlikleriyle ani bir baskın yaparak Horasan'ı üç cihetten istila edeceklerdir. İstilanın başarılı olabilmesi için orduların iletişim ve iş birliği halinde hareket etmeleri ve halkın canına-malına tasallut etmemeleri gerekmektedir. Horasan halkına emniyet ve ümit vadedilmeli ve Sultan Mahmûd'a karşı destekleri kazanılmalıdır. Hârezmşâh II. Me'mûn'a göre Gaznelilere karşı başarı kazanmanın başka bir yolu yoktur fakat bu taktikle Gazneli

Mahmûd'un müttefikler ile başa çıkması mümkün değildir. Karahanlılar, Hârezmşâh II. Me'mûn'un işgal planını olumlu karşılamamış ve Hârezm'i kurtarmak için Sultan Mahmûd ile aralarındaki dostluk antlaşmasına zarar vermeyeceklerini anlatmışlardır. Yine de iki taraf arasında aracılık yapabileceklerini teklif ederek Hârezmşâh II. Me'mûn'u teselli etmeyi denemişlerdir. Hârezmşâh II. Me'mûn başka bir seçeneği kalmadığı için Karahanlıların önerisine razı olmuştur. Gelişmeleri yakından takip eden Gazneli Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn ile sulh yapmaya muvafakat etmiş ve iki hükümdarın arasında dostluk Karahanlıların teşebbüsleriyle zahiren yeniden kurulmuştur.

Karahanlıların Sultan Mahmûd ile Hârezmşâh II. Me'mûn'u barıştırma girişimleri politik dengeleri bir anda değiştirmiştir. Zira Gazneli Mahmûd'u Hârezm'e doğrudan saldırmak yerine diplomatik manevralar yapmaya yönelen yegâne sebep olası Karahanlı müdahalesinden dolayı iki cephede savaşmak zorunda kalmaktan endişelenmesi olmalıdır. Fakat mezkûr gelişmelerden Karahanlıların Hârezm'i kurtarmak için herhangi bir harekate girişmeyecekleri anlaşılmıştır ve Me'mûnî iktidarı Sultan Mahmûd'un yayılmacı siyasetine karşı kullanabileceği en önemli kozu kaybetmiştir. Bu kertede sulh teklifine razı olarak Karahanlıları aradan çıkaran Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn ile baş başa kalmıştır.

Karahanlıların aradan geçilmesi üzerine Sultan Mahmûd; Hârezmşâh II. Me'mûn'a sitem, ağır ithamlar, tehditler ve kabul edilmesi güç isteklerle dolu bir mektup göndermiştir. Hârezm'e saldırmamak için Sultan Mahmûd ya tam bir itaatle adına hutbe okutulmasını, ya özür dilenerek şanına layık hediyeler gönderilmesini ya da Hârezm ayanının, fakihlerinin, imamlarının istiğfar etmek üzere huzuruna gönderilmesini şart koşmuştur. Bu arada kendisine gönderilen hediyeleri gizlice iade edeceğini de belirtmiştir (Beyhakî, 1383, s. 645-646).

Sultan Mahmûd'un ultimatomu karşısında Hârezmşâh II. Me'mûn'un ustaca bir manevra yaptığı görülmektedir. Din adamlarından müteşekkil bir elçi heyetini bozulan ilişkileri düzeltip iki taraf arasında antlaşma yapmak üzere 3000 at ve 1000 dinardan oluşan hediyeleriyle birlikte Gazne'ye gönderen Hârezmşâh II. Me'mûn, Kuzey Horasan'da hükmettiği Nesâ ve Ferâve adlı iki şehirde hutbeyi Sultan Mahmûd adına okutmuştur. Fakat Hârezm'deki hutbeyi kendi ismiyle irad ettirmiştir (Beyhakî, 1383, s. 646). Bu suretle Hârezmşâh II. Me'mûn, Gazneli Mahmûd'un taleplerini büyük ölçüde yerine getirirken halkının ve devlet erkanının bu tedbirine sert bir tepki vermeyeceğini düşünmüş olmalıdır. Zira Hârezm bölgesinin ve toplumunun Kuzey Horasan'da yer alan Nesâ ve Ferâve havalisiyle ve halkıyla dikkate değer organik bağları bulunmamaktadır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Nesâ ve Ferâve'de Gazneliler adına hutbe okunmasının yüksek milli hislere ve istiklal arzusuna sahip olduğu anlaşılan Hârezm halkını incitmeyeceğine ve o tedbirin Sultan Mahmûd'un inadını kırıp ihtirasını tatmin edeceğine kanaat getirdiği düşünülebilir. Yine de onun bu iyi düşünülmüş, akıllıca manevrası ve

hiçbir şeyden endişelenmiyor gibi davranması beklenen sonucu vermemiştir ve akabinde Hârezmşâh II. Me'mûn öldürülmüştür.

4. Hârezm'de İç Karışıklıklar ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un Öldürülmesi

Hârezmşâh II. Me'mûn'un akıbeti kaynaklarda iki farklı minvalde anlatılmaktadır. Bîrûnî üzerinden bilgiler veren Beyhakî, onun Hârezm'de patlak veren kanlı bir isyan sırasında ordusu tarafından vahşice katledildiğini belirtmektedir ve bu vahim hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

“Bu Hârezmşâh'ın askeri birlikleri Hezâresb'te idi. Onların komutanı Hâcib-i Bozorg Alp Tekin Buharî idi. Hepsinin yürekleri hıyanetle ve hileyle doluydu. Bu sözü işittikleri zaman büyük bir bahane ellerine geçmiş oldu. ‘Bizim nezdimizde Mahmûd'a itaat yoktur’ deyip isyan ettiler. Hezâresb'ten ayrılıp Emîr'e nasihat ve büyük bir belayı defeden veziri ve devlet erkanını kestiler. Diğerleri kaçıp gizlendiler. Bu efendisizlerin ne yapacaklarını biliyorlardı. Namertler Dârü'l-İmâre'yi kuşattılar. Hârezmşâh köşküne kaçtı fakat asiler köşkü dört bir taraftan ateşe verdiler ve onu yakalayıp öldürdüler. Bu, 407 yılının Şevval ayının ortasında çarşamba günü oldu. ... Onun kardeşinin oğlu Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali b. Me'mûn'u getirip mülkün tahtına çıkardılar. O, 17 yaşındaydı. Alp Tekin devlet işlerini ele geçirdi ve vezarete Ahmed Tuğân getirildi. Bu çocuğu dünya işlerini bilmediği için bir köşede oturtular ve bir işe karıştırmadılar. Öldürme, mal-mülk alma, hane yok etme, destekledikleri herkesi kalkındırma, zorbalık etme işlerinden istedikleri her şeyi yaptılar. Dört ay boyunca hava onlar için açıktı. Bu müddet zarfında memleket mahvoldu. Öyle ki kafir ülkesinde dahi Müslümanlar bu kadar zulüm görmediler.” (Beyhakî, 1383, s. 647).

Utbî'ye göre ise Hârezmşâh II. Me'mûn'un ölümü sessiz sedasız gerçekleşen bir suikastla olmuştur. Utbî, şöyle kaydeder:

“Hârezmliler sonradan sözlerinin sonucunu ve hükümdarlarına karşı yaptıkları hatayı düşünmeye ve bu konu hakkında endişelenmeye başladılar. Onların önde geleni Sâhibü'l-ceyş Niyâl Tekin idi. Bir tedbir buldular. Hileye ve hıyanete başvurdular. Bir gün alışıldığı gibi selam vermek için Hârezmşâh'ın hizmetine gittiler. Umulmadık şekilde Hârezmşâh'ın öldüğü haberini aldılar. Bunun nasıl gerçekleştiğini bilmedikleri halde onun oğlunu törenle tahta çıkarmak için toplandılar. Onu babasının yerine geçirdiler. Sultan'ın bu hadiseyi soruşturacağını ve bu suçun intikamını alacağını biliyorlardı. Sultan'a karşı koymak için birbirlerine yemin ettiler ve karşılıklı sadakat ve destek sözleri verdiler. Şayet onlar için herhangi bir yargılama olursa hepsi el ele olacak ve ona kararlı bir şekilde cevap vereceklerdi.” (Utbî, 1334, s. 240).

İbnü'l-Esîr de Utbî ile aynı minvalde ama daha kısa olarak şu bilgileri vermiştir:

“Emirler daha sonra emirlerine karşı gelmekten korkarak Hârezmşâh'ı gizli bir şekilde öldürdüler. Katil belli olmadı. Yerine oğullarından birini geçirdiler. Yemînü'd-devle bunu hoş karşılamaz diyerek bir intikam alacağını anladılar. Sonra onunla savaşıma ve mücadele etme konusunda ant içtiler.” (İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94).

Hârezmşâh II. Me'mûn'un katline dair iki farklı anlatıdan hangisinin hakikati yansıttığına kanaat getirmemize yardımcı olabilecek alternatif bir delil ya da işaret bulunmamaktadır. Ancak Beyhakî'nin anlatısının esas kaynağı Hârezmşâh II. Me'mûn'un danışmanı ve hadiselerin tanığı olan Bîrûnî'dir. Bu noktadan hareketle Beyhakî'nin kaydı diğerlerine nispetle daha güvenilirdir ve neticede Hârezmşâh II. Me'mûn kanlı bir isyan ya da suikast sonucunda öldürülmüştür.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un vefatı üzerine Me'mûnî devlet erkanı Ebû'l-Hâris Muhammed adlı hanedan azasını tahta çıkarmıştır. Utbî (1334, s. 240), Hârezmşâh II. Muhammed'in babası olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'u gösterir. Fakat Beyhakî (1383, s. 47), onun Hârezmşâh Alî'nin oğlu olduğunu ve tahta çıktığında 17 yaşında bulunduğunu kaydeder. Diğer taraftan Hârezmşâh II. Me'mûn'un 32 yaşındayken öldürüldüğünü de belirtmiştir. II. Muhammed ile II. Me'mûn'un arasında yalnız 15 yaş fark vardır. Bu detay, II. Muhammed'in babasının Hârezmşâh Alî olduğu bilgisini kuvvetlendirmektedir.

5. Gazneli Ordusunun Hârezm Seferi ve Hezâresb Muharebesi

Hârezm'de patlak veren isyan ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un katledilmesi Sultan Mahmûd için bölgenin işgali adına meşru gerekçeler ve elverişli bir zemin sağlamıştır. Beyhakî (1383, s. 647-648), Gazneli Mahmûd'un uzun süredir Hârezm'in işgali için fırsat kolladığını ve kendisini Hârezmşâh II. Me'mûn'un meşru varisi olarak kabul ettiğini bildirmektedir. Utbî (1334, s. 240) ise Hârezm'de direnişin sürmesi halinde Gazne egemenliğindeki diğer ülkelerde Gazneli karşıtı hareketlerin görülmesi ihtimalinden söz ederek Hârezm'in işgalinin Gazneli Mahmûd açısından ne denli önemli olduğunu açıklar.

Beyhakî (1383, s. 648-649)'nin anlatısına göre Sultan Mahmûd; Hârezm hareketini derhal değil, ciddi bir hazırlık sürecinden sonra gerçekleştirmiştir. Evvela Karahanlılara elçi gönderen Gazneli Mahmûd, Hârezm'de cereyan eden gelişmeleri açıklamış ve eniştesinin intikamı almak üzere Hârezm'e saldıracağını uygun bir dille bildirmiştir. Karahanlıların bu harekate muvafakat ettikleri anlaşılmaktadır. Akabinde Me'mûnî devlet erkanına mektup gönderen Sultan Mahmûd Hârezm'de kendi adına hutbe okutulması, kız kardeşi Hurre-i Kâlcî'nin Gazne'ye gönderilmesi, II. Me'mûn'un katillerinin teslim edilmesi şartıyla Hârezmşâh II. Muhammed'i tahtında bırakıp Hârezmlileri bağışlayacağını vadetmiştir. Bu sırada Amuderya Nehri'nde gemiler hazırlanması, askerlerin toplanması, ordunun ve hayvanların gıda ihtiyacının temin edilmesi ve gereken askeri teçhizatın tedariki gibi işleriyle ilgilenmiştir. Me'mûnî devlet erkanı Hurre-i

Kâlcî'yi iade etmiş ve intikamdan vazgeçmesi koşuluyla Sultan Mahmûd'a 200 bin dinar para, 4000 baş at ödemeyi önermiştir. Kız kardeşinin Hârezm'den ayrılmasına kadar bekleyen Gazneli Mahmûd tutumunu sertleştirerek tazminat teklifini geri çevirmiş ve isim belirterek Hârezmşâh II. Me'mûn'un katili olmakla itham ettiği Alp Tekin Buhârî ve diğerlerinin kısasa kısas cezalandırılmasını istemiştir. Kabul edilmesi mümkün olmayan bu talepler karşısında Me'mûnî devlet adamları savaşmaktan başka bir seçenek kalmadığını anlamış ve gereken hazırlıklara başlamıştır.

Me'mûnî devlet adamlarının Sultan Mahmûd ile son nefeslerine kadar savaşmak kararıyla kendi aralarında yeminler ettikleri ve 50.000 askerden müteşekkil büyük bir ordu hazırladıkları kaydedilmektedir. Filler ile takviye edilen büyük ordusunu Amuderya Nehri'nin batı sahilinden ilerleten Sultan Mahmûd Hârezm'in güney kesimindeki Cikerbend kasabasında konuşlanmıştır. Çölde saklanan Hârezmli birlikler ani bir baskınla Gazneli öncü kuvveti yenerek dağıtmışlardır. Sultan Mahmûd'un gulamlardan oluşan seçkin bir taburunu ileri sürmesiyle Hârezmli kuvvetler sıkı bir takip sonucunda yakalanarak mağlup edilmişlerdir. Bu ikinci çatışmada Me'mûnîlerden birçok asker öldürülmüştür. Komutanları ise tutsak alınmışlardır. Akabinde iki taraf ordularının Hârezm'in güney kesimindeki Hezâresb Kalesi önlerinde yaptıkları çok kanlı bir meydan savaşı Gaznelilerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Çatışma sırasında Me'mûnî ordusunun bozguna uğradığı ve çok sayıda asker kaybettiği, 5000 askerin esir alındığı, arda kalanların dağılıp kaçtıkları ifade edilmektedir. Me'mûnî devlet erkânı ve komutanları kendi askerleri tarafından derdest edilerek Gazneli Mahmûd'a getirilmişlerdir. Hezâresb'te büyük bir zafer kazanan Sultan Mahmûd, hızla ilerleyerek Hârezm'in başkenti Gurgânc (Cürcâniye) şehrini herhangi bir direniş görmeden zapt etmiştir. Hârezmşâh II. Muhammed ve diğer hanedan mensupları tutuklanmış ve hapsedilmeleri için Gazne'ye yollamıştır (Utbî, 1334, s. 240-241; Gerdîzî, 1363, s. 395-396; Beyhakî, 1983, s. 649-651; İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94). Gaznelilerin Hârezm'i istilasıyla Me'mûnîler Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir. Sultan Mahmûd ise Hârezmşâh II. Me'mûn'un katillerini cezalandırma gerekçesiyle Hârezm halkına dehşet dolu bir dönem yaşatmıştır.

6. Sultan Mahmûd'un İntikamı ve Hârezm Gücünün Kırılması

Hârezm'de kontrolü sağlayan Sultan Mahmûd derhal şiddetli bir cezalandırmayla Gazneli hakimiyetine karşı tehlike oluşturabilecek unsurları bertaraf etmeye yönelmiştir. Evvela Humâr Tâş Şârâbî, Alp Tekin Buhârî, Niyâl Tekin, Sav Tekin Hânî gibi gulam kökenli olduğu anlaşılan ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un katilleri kabul edilen devlet adamlarını sorgulamıştır. Tutsakların Gazneli Mahmûd'a karşı saygısızca cevaplar verdikleri ve aşağılayıcı hakaretlerde buldukları kaydedilmektedir. Neticede mezkûr şahıslar fillerin ayakları altında ezilerek idam edilmişlerdir. Onların cesetleri fillerin dışlarına takılarak sokaklarda dolaştırılmış, Hârezmşâh II. Me'mûn'un türbesinin önündeki ağaçlara asılarak ibret

için teşhir edilmiştir. “*İhanete teşebbüs edenlerin ve padişahını katledenlerin cezası budur*” diye çağırın tellallar çıkarılmıştır. Hârezmşâh'ın katline dahil oldukları tespit edilen ikinci derece şahıslar elleri ve ayakları kesilerek ya da parçalanarak vahşice öldürülmüşlerdir. Sayısız insan hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiştir. Cezalandırma Hârezmşâh II. Me'mûn'un katilleriyle sınırlı kalmamıştır. Örneğin Me'mûnî arşivinde belgeleri inceleyen, hatta Hârezmce yazılı dokümanları Farsça'ya tercüme ettiren Gazneli Mahmûd; daha önce sarayına Me'mûnî elçisi olarak gelen Ya'kûb Cendî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'a yanıltıcı bilgiler verdiğini fark etmiştir ve onu taşlatmak suretiyle öldürtmüştür. Askeri ve sivil bürokrasi dışında Hârezm'de çalışan Fâtımî taraftarı şahıslara ve İsmailî dailere yönelik de sıkı bir takibatı başlatan Sultan Mahmûd, bu suçlamalarla yakalanan insanları katletmiştir. Me'mûnî hazinesine el koymuş, Me'mûnî ailesine mensup olan tüm şahısları tutuklatmış, onların mallarını müsadere ettirmiş ve onları 5000 savaş esiriyle birlikte hapsedilmek üzere Gazne'ye göndermiştir. Esirleri Hârezm'e dönmek ve Gazneli subayların gözetimi altında çalışmak şartıyla serbest bırakmış, hepsini Hindistan'daki garnizonlarına sevk etmiştir. Me'mûnî Hanedanı mensuplarını akıbetleri ise bilinmemektedir. Ayrıca Hârezm'de Me'mûnîlerin himayesinde çalışan ve aralarında Ebû'l-Hayr İbnü'l-Hammâr, Bîrûnî, Se'âlibî gibi ünlü isimlerinde bulunduğu bilgin ve edipleri cebren himayesine alarak Gazne'de çalışmaya zorlamıştır. Dahası Hârezm'den getirilen bazı bilginleri, mesela Bîrûnî ve hocası Abdüssamed el-Hakîm'i, Karmâtî ve inançsız olmakla suçlayarak idam cezasıyla yargılamıştır. Bu suretle Sultan Mahmûd, Hârezm'in askeri, sivil ve kültürel sahalarda yetişmiş nitelikli insan gücünü tüketmiş; tüm maddi varlıklarını gasp etmiş ve halkının yüreğine korku salarak maneviyatını sarsmıştır (Bağdâdî, 1977, s. 276; Utbî, 1334, s. 241; Gerdîzî, 1363, 396; Beyhakî, 1983, s. 642, 650-651; Semerkandî, [t.y.], s. 116-118; İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94-95; Yâkût Hamavî, 1993, s. 5/2333-2334).

Hârezm'de işini bitirdikten sonra Sultan Mahmûd maiyetinden Hâcib-i Bozorg Altuntaş'ı arda kalan düşmanların kökünü kazımasını emrederek Hârezmşâh unvanıyla bölgenin idarecisi tayin etmiştir. Önde gelen komutanlarından Arslan Câzib'i ise Altuntaş'ı desteklemesi için ufak bir askeri kuvvetiyle Hârezm'de bırakmış ve ordusunu harekete geçirerek Gazne'ye dönmüştür. Sultan Mahmûd'un geri dönmesi üzerine Hârezmşâh II. Me'mûn'un kayınpederi Ebû İshak adlı şahıs, Hârezm halkından kalabalık bir topluluğa liderlik ederek memleketi kurtarmak sloganıyla Gaznelilere karşı direniş başlatmıştır. Hârezm'de kalan Gazneli birlikleriyle savaşıyan isyancılar, ağır bir mağlubiyetten sonra kılıçtan geçirilmişlerdir. İsyanın lideri Ebû İshak ise firar etmiş ve kendisinden bir daha haber alınmamıştır. Bu son direnişin de kırılmasıyla Hârezm'de durumun sükûnete kavuştuğu anlaşılmaktadır. Daha fazla şiddete gerek olmadığına kanaat getiren Arslan Câzib Hârezm'den ayrılarak Gazne'ye dönmüştür. Yeni Hârezmşâh Altuntaş ise iyi bir yönetim sergileyerek istikrarı sağlamıştır (Beyhakî, 1383, s. 651).

Sultan Mahmûd'un Hârezm'de elde ettiği zafer Gazne sarayında coşkuyla karşılanmış ve şairler tarafından yüceltilmiştir. Onlardan biri olan Ferruhî-yî Sîstânî (1321, s. 50-53)'nin 'Feth-i Hârezm' başlıklı şiiri Hârezm zaferinin Gazne'de yarattığı sevinci tam olarak yansıtmaktadır:

*Yücelt ey Türk ve bir tarafa fırlat bu cenk şişesini
 Çengi al ve kalkan ve çengden kılıcı
 Düşman kinle yükseldi Merv'in tuzağına
 Asker cenkten huzur bulsun, rahat bulsun cenkten
 Cenk meydanın içinde askerinin tozundan döner
 Mis kokulu zülfün toza bulanır ey komutan
 Askerin tozundan yumuşak siyah zülfü dağıt
 Ta döksün askerinin tozuyla miski testiye
 Aydınlık yüzünü zırhın altından örtme
 Ki senin aydınlık yüzün misk renkli zırhın altında
 Ey kara kirpik ve keman kaş! Koyuluğun neyedir?
 Kirpiklerinin oku hedeng ağacının okundan daha incitcidir
 Kirpiklerinin oku öyle iner gönül ve cana
 Ki doğunun demir ve taştan mülkünün mızrağı
 Hüsrev Gazi Mahmûd Muhammed'in adeti
 Şâh-ı dîn, sanatçı, kültürü tamamlayıcı
 O ki Tağ kalesinde yükselen bey
 Ve o ki Zirenk kalesini okla açar
 O ki atlıların ayağının altında akıl sürer
 Beşlenk Hisarı'nın kapı ve duvarı zamanında?
 O ki Brahmanların başını keser kılıçla
 Ve o ki puthanenin önündeki dilsiz putları kırar
 O ki korkudan? Hârezm'e yöneldiğinde
 Ve asker çekti Hârezm'e düzenledi
 Ne kadar ilginçtir ki bütün Hârezm kinini çekti
 Ta ki isminin Neng'den çıkması hasıl olana kadar
 Kendisi gafleti koparttı Ceyhûn ve tarafına kadar
 Görülmemiş bir cenk koparttı cenk sesinin tarafına
 Baş götüren bu cengin ne olduğunu sandı ki*

Efsunlayan ve büyüleyen ... ve hile
O Hüsrev'in askerinin başı hakkında ne biliyordu ki
Ölü ve yorgun birlikte altı fersahtan atıldı
Ve o ki hepsini ölü ve hasta bırakmadı
Kement sesinden halkalar yaptı
Ve o zaman onu Gurgânc kapısına götürdüler
Baş aşağı diğerleriyle fillerin başından asılı
Alemi bir araya topladı ve cenk yönüne geldi
Bayrakların başını kaldırdı yengeç burcuna
Hepsi cenkle süslenmiş ve kini artmış
Güzellikle zehir içmiş ya da içmemiş bir zaman
Mülkünün kös iniltisini hepsinden dağıtsın
Keklikler gibi çanın iniltisinden mülkü açtı?
Bin fazla at (Hezâresb) ile iki bin atı tuttu
Maliklerin kan kadehinden hepsini ıslattı
O gamlı günün rengi döner ve renksiz olur
Ki aslanın huzur yerinde renk toplanır
Ey senin güzel misalinin huyundan hevayı bulan
Ey senin ağır hilminden dünyayı bulan
Bütün alem senin fetihlerinden süslenmiş
Yüz renkle dolmuş gibi Simurğ'un süslenmiş rengi
Senin fethinin mektubu ey şah Çin'e Gitmeli
Ta ki o mektubu okusunlar okumasınlar Erteng
Ey kıran yüz asker ile yüz Rüstem'den daha çok
Ey uyanık gönül ile yüz Huşeng'den daha çok

Sultan Mahmûd Me'mûnîlere karşı kazandığı zaferle yalnız Hârezm'de değil, Horasan'ın kuzeyindeki Nesâ ve Ferâve bölgesinde de hakim olmuştur. Bu suretle Horasan'da hakimiyetini pekiştirmiştir. Gaznelilerin söz konusu başarısı iç savaşlarla uğraşan Karahanlıların Gaznelilere karşı konumunu iyice zayıflatarak güç dengesini Gazneliler lehine bozmuştur (Mübayen, 1386, s. 134). Karahanlıların egemenlik sahalarının batı sınırı boydan boya kapanmış ve Abbâsîler ile doğrudan bağlantı kurabilme imkanları ortadan kalkmıştır. Karahanlılar her ne kadar Hârezm'in işgal edilmesine sessiz kalarak doğuda üstünlüğü kaybetse de

Gaznelilerle ilişkileri iki müstakil hükümdar ve devlet statüsünde eskiden olduğu gibi devam etmiştir (Hunkan, 2011, s. 230).

Sonuç

Yazılı kaynaklardan ve nümismatik verilerden Me'mûnîler iktidarının 389-408/999-1017 yılları arasında Hârezm'de ve Kuzey Horasan'daki Nesâ-Ferâve havalisinde müstakil bir devlet olarak hükmettiği anlaşılmaktadır. Sâ mânîler Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesini takiben Amuderya Nehri'nin doğusunda Karahanlıların ve batısında Gaznelilerin Orta Asya'da egemen olabilecek iki büyük güç olarak bildikleri politik konjonktürde Me'mûnîler Devleti, kuzeyden üçüncü unsur olarak temayüz etmiştir ve Karahanlı-Gazneli rekabetinden kaynaklanan dengeye bağlı olarak istiklalini sürdürebilmiştir. Horasan'da meydana gelen gelişmelerden dolayı Sultan Mahmûd ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren ve onunla akrabalık temelli bir ittifakı kurabilen Me'mûnîler iktidarı, siyasi baskı yoluyla Gaznelilere tebaa olmaya zorlanınca güç dengesindeki rolünü oynamaya karar vermiştir. Hârezmşâh II. Me'mûn, Karahanlılara Horasan'ı üç cepheden istila ederek Amuderya'nın doğusunda Gazneli hakimiyetine son vermeyi teklif etmiştir. Ancak iç savaş nedeniyle yıpranan ve dikkatini Horasan'a odaklayamayan Karahanlılar, kısa süre önce yaşadıkları yenilgi tecrübesinin de etkisiyle karşılına çıkan bu bulunmaz fırsatı değerlendirme cesaretini gösterememişlerdir. Karahanlıların Horasan'a saldırmak niyeti olmadığı ve Hârezm'i kurtarmak için harekete geçmeyeceği anlaşılınca Gazneli Mahmûd siyaseti bir kenara bırakarak askeri hareket seçeneğine yönelmiştir. İyi bir politikacı olduğu anlaşılan Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından yapılan ustaca manevralar Hârezm ordusunun ve devlet erkanının isyanı ya da sinsice suikastı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un öldürülmesinden sonraki dört aylık kargaşa dönemi Sultan Mahmûd'un Gazneli ordusuyla Hârezm'e girmesiyle sonlanmıştır. Hârezmliler savaşmakta çok kararlı olmalarına ve güçlü bir orduyla karşı koymalarında rağmen fillerle takviye edilen kalabalık Gazneli ordusunu mağlup edememişlerdir. Me'mûnî ordusunun neredeyse tümüyle imha edilmesiyle Sultan Mahmûd, şiddetli bir cezalandırmayla Hârezmlileri sindirmiştir. Hârezm'in maddi-manevi varlıklarını tüketen ve idaresini sadık adamlarından olan Hâcib Altuntaş'a tevdi eden Gazneli Mahmûd, bu suretle Hârezm'in tekrar istiklalini kazanarak tehdit haline gelmesinin önüne geçmiştir.

Kaynakça

- Bağdâdî (1977). *el-Fark beyne 'l-fırak ve beyânü 'l-fırkati 'n-nâciye*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde.
- Beyhakî (1383). *Târîh-i Beyhakî*. Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed.

- Duman, Abdullah (2013). Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 80-107.
- Erdoğan, Coşkun (2013). Harezmi'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 143-180.
- Ferruhî-yî Sîstânî (1321). Feth-i Hârezm. *Aryânâ*, 2, 50-53.
- Gerdîzî (1363). *Târîh-i Gerdîzî*. Tahran: Dünyâ-yî Kitâb.
- Hunkan, Ömer Soner (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbnü'l-Esîr (2010). *el-Kâmil fi't-târîh*. C. 8, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kalinin, Vadim (2009). The First Known Coin of Ma'mûn II b. Ma'mûn I, Khwârizmshâh Ma'mûnid. *Oriental Numismatic Society Newsletter*, 201, 18-19.
- Mübayen, Ebû'l-Hasan (1386). Delâil ve Çegûnegî-yi Tasrif-i Hârezm Tavşit-i Ğaznevîyân. *Pejûheşnâme-yî Târîh*, 4(14), s. 129-154.
- Nâzım, Muhammad (1931). *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reva, R. Yu., Kalinin, V. A. ve Atahocayev, A. H. (2011). Numizmatikçeskiye dopolneniya k istorii Horezma X vek.. *XVI-Vserossiyskaya numizmatikçeskaya konferentsiya (Sank-Peterburg Repina 18-23 aprelya 2011 goda)* içinde (58-60), İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Semerkindî, Nizâmî-î Arûzî (1327). *Çehâr Makâle*. Leiden: Brill.
- Utbî (1334). *Târîh-i Yemînî*. (Farsçaya Çev: Ebû's-Şeref Nâsıh b. Zafer Curfâdekânî). Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sînâ.
- Yâkût Hamavî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ' – İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî. www.zeno.ru
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.